

חוברת ה-120 של אריאל מבחר מאמרים בנושא ארץ-ישראל

הוֹצָאַת חַיְּנוּס אִיּוֹבָס

ערכו: גבריאל ברקאי ואלי שילר

הוצאת ספרים אריאל, ירושלים

התפתחות מפעלי הבניה של הורדוס

אהוד נצר

בשנת 4 לפסה"ג, בהיותו בן 27 שנים, נתמנה הורדוס על ידי הורקנוס השני למשרת מושל הגליל, תפקידו אותו מילא במשך שנתיים. אין בידינו כל מידע אם במסגרת פעילותו זו עסק המידני הצעיר בפעולות בניה, אך סביר להניח, לאור פעילות הבניה הענפה שלו בשנים שלאחר מכן, כי אמונת בר היה הדבר. להלכה יתכן שאת "בית המלך" בעייפות הקים הורדוס באותה תקופה מינהלי ומקומות מגוריים לשלית ולנצחיו (הבנייה נשרף במהומות שפרצו לאחר מותו).

היריעה הראשונה על מפעלי הבניה של המלך הבנא, לפי יוסף בן מתתיהו, נוגעת לשולש השנים שבהן נלחם למימוש התפקיד שהוטל עליו על ידי הסינט הרומי בשנת 54 לפסה"ג, לאחר שנמלט מארצ'ישראל עם צבושה בידי מתריתיו אנטיגונוס בסוע הפרטומים. מאותו מקור אנו למדים, כי במהלך מסעותו בשנים 40-37 לפסה"ג, שלח הורדוס את אחיו הצעיר פירורה לבצר את ארמון המבצר אלכסנדרון (סרטבה), שהיה הרוס באותה עת (מלח' א, טז, ג; קדמ' יד, 419).

למעלה: ארמון הורדוס בירושלים באור המזודה של היום (שחוור)

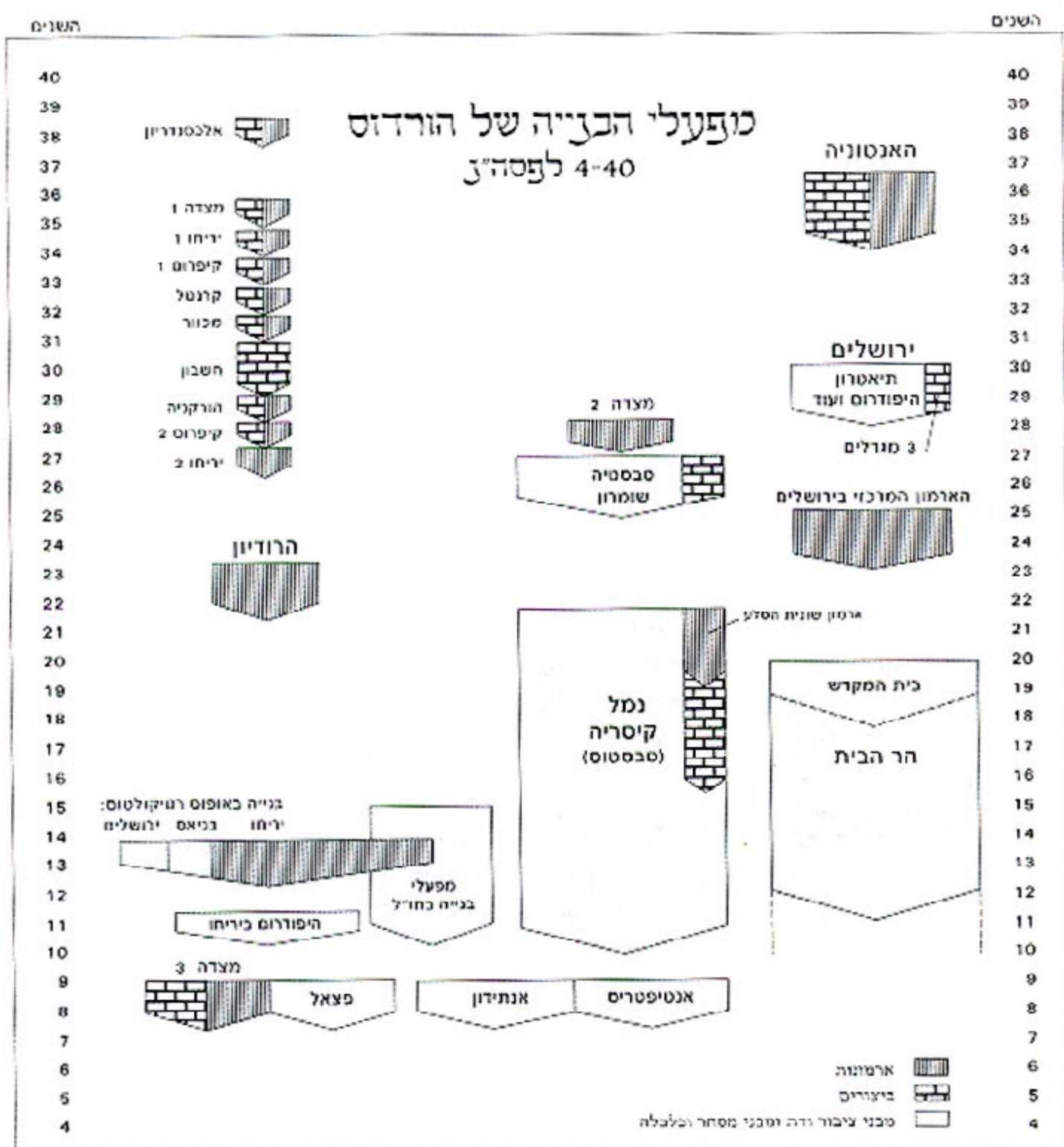
ארמן החורף של הורדוס ביריחו, האגף הצפוני. היה המפואר מבין שלושת הארמונות שבנה הורדוס ליד מוצא ואדי קלט

נתן להניה, שCAPEL הבנייה הגדול הראשון של הורדוס היה מבצר האנטוניה – ארמן מבוצר מצפון להר הבית בירושלים. קריית המבצר על שמו של מרקוס אנטונינוס מסיימת לתארכו לשנות שליטונו הראשונות של הורדוס, 34-37 לפסה"נ. ניתן לומר, שפעולה זו התבקשה מלאיה, לאור מעמדו של הורדוס, שבשנים אלו היה עדרין רופף. אהבתו של מרקוס אנטונינוס הייתה נתונה מחד, לקלייאופטרה מלכת מצרים. מאידך, הורדוס חשש באשר לנאמנותם של נתיניו היהודיים, שעד אז נזו אחר החשמונאים. ניתן להניה כי עמלה בידו האפשרות להשתמש בארמן (או ארמונות) של החשמונאים בירושלים, אך יתכן כי בדומה לירחו גם בירושלים המשיבו חלק מבני המשפחה הנרחבת להתגורר בארכונויותיהם, לפחות עד שנת ו-3 לפסה"נ. שיקולי הבטחון עמדו מעל לכל בעני הורדוס בבחירה המקום ששימש לו למגורים. בנוסף, עצם מיקומה של האנטוניה, סמוך להר הבית, נתן לכל מי שהחזיק במקום יתרונות רבים. התואר המפורט שהותיר לנו יוסף בן מתתיהו, והדמיון בין האנטוניה לארמן מבצר ההר בהרודיון, נותרנים תמונה מהימנה של הבניין, אשר ארבעת המגדלים שהקיפודו, ובמיוחד הגובה שבhem מדרוס-מורוח, היו לו לסימן היבר.

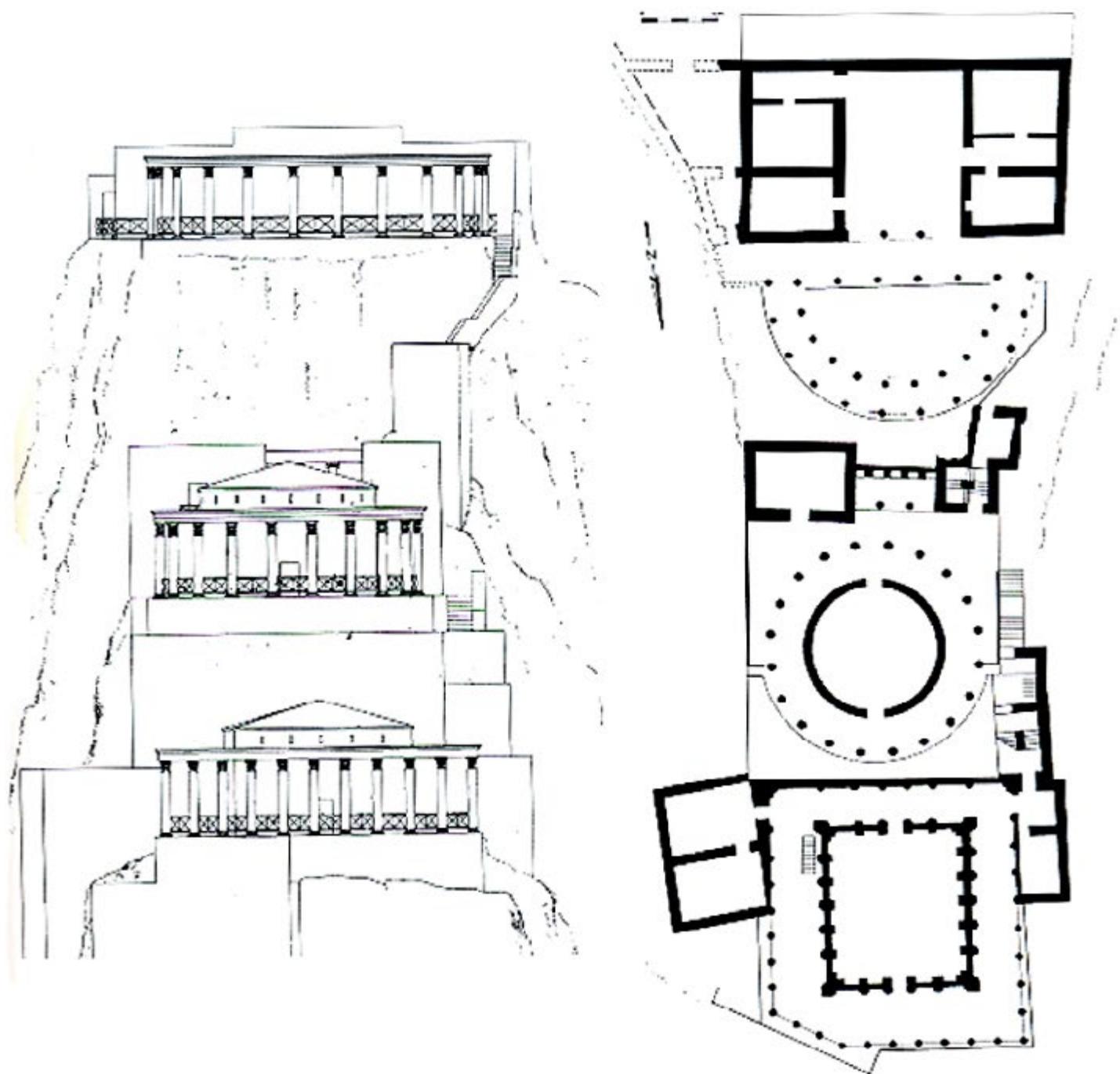
דומה כי מרגע שהחלה פעילות הבנייה של הורדוס היא כמעט שלא פסקה במשך 33 שנים שליטונו (37-4 לפסה"נ). ביזיטו נתונים רבים, אם כי לא מלאים, המאפשרים לעקוב אחרי התפתחות מפעלים אלו ולתארך את מרביתם. התמונה המתבלטת מגוונת ומרתקת (ראה טבלה נלוות).

כבר עמדנו על מעורבותו האישית של הורדוס במלאת הבנייה², לבאורה המקרה של אלכסנדריון, שבו נשלח פירורה לעסוק במלאת הבנייה, הינו חרג. פעולה זו עוד

נעשתה בסערת המלחמה שהחנהלה בין הורדים למתתייתו אנטיגונוס. נראה כי שלב הבניה הראשון בצדה נעשה אף הוא מבלי שהורדים נוכחים במקום. הורדים הביר על בוריו אחר זה לאחר ששחה בו אישית, פעמיים לפחות: בשנת 42 לפסה"ג, בעת שנשלחו בידי יוחנן הורקנוס השני לכובש את מצדה מחדש מזרדים, וכשנתים לאחר מכן, בעת ששיחרר את בני משפחתו מן המצור שהטיל עליהם מתתייתו אנטיגונוס (מלח' א, טו, א-ד; קדמ' יד, 390-398). בצדה התקיימו באותה עת, קרוב לוודאי, מספר מערכות בניוות, שבכללו לפחות שני בורות מים גדולים. להערכתנו,

מכל מקום, זמן קצר לאחר שהורדוס ביסס את שלטונו ביהורה, הוא שלח למצוות אדריכלים ובנאים, שעבדו קורם לבן בחצרו של יוחנן הורקנוס השני, והנזהה אותו בתכנון ובבנית הבניינים על במת ההר. השוני הבולט לעומת מבנים שהוקמו בידי הורדוס על ההר לאחר מכן, לא רק בסגנון הבניה אלא בעיקר בארגון הכללי של המבנים על ההר, מרמו על גישה שונה למגרי. אולי בכלל אלו מונחים, כי הורדוס היה מעורב אישית בכל שלבי הבניה: בחירת המקום, קביעת הפרוגרמה, החלטה על חומרי הבניין ומקורות, שיטות הבניה, עקרונות התכנון והרעיון התכנוניים, בכל אלה נטל המלך חלק פעיל.

מימין: תוכנית משוחזרת של הארמון העפוני במצרים.
משמאל: חזית משוחזרת של הארמון על שלושת דרגותיו, מבט מצפון

הוודוס לא התערב בהכרה בפרטם העיתוריים והאוריכליים, אך לא מן הנמנע כי לא אחת עסק גם בהם. מן הרואיו ליחס חשיבות לערות הבאה בכתביו יוסף בן מתתיהו:

"המלך הוודוס לא נכנס לשום חווים משלוחת המתוויים האלה; הוא נמנע מכך ממש שלא היה כהן. אולם התעסק בעבודות בניין הטעויים והתחווים החיעוניים ובנה אותן במשך שנים" (קדמי טו, 420).

נראה שהבנייה של הוודוס לא הייתה בה אף ורק ממש מילוי הצרכים השוטפים, אלא הפכה למעשה של קבע. משנתתיים מפעל אחד, נשלחו הבנאים מיד למפעל הבא, בתכנית שהוודוס יוזם. אנו למדים על כך לא רק מההיקף הנרחב של הבניה ומגיוונתה, אלא אף מ"פיזורה" על פני שנות שלטונו הרבות של המלך. הגמישות בשימוש בחומריו בניין מקומיים, והעוברה שהטיח היה מרכיב אדריכלי חשוב וידוע באותה עת, הקלו על יימוש מדיניות זו.

***

ביצד התפתחו מפעלי הבניה של הוודוס? מה הייתה ה프로그רמה הכוללת ומה היו סדרי העירפויות? הנעלם בכך רב על הגלו. גנסה לשרטט כמה קוים מנחים. יש לציין, כי עבודות הבניה של הוודוס הגיעו לשיאן בשני מפעליםבולטים: הקמת נמל סבסטוס בקיסריה והקמת בית המקדש בירושלים לציד הרחבה מתחם הר הבית.

בשנים מן האתרים המובהקים של הוודוס: מצדה ואטר ארמוניות החורף ביריחו, עומד לרשותנו מירע רב מן השטח, המציג לא רק על סדר הבניה אלא גם על היקפה המלא ועל משמעותה. אולי לא במקרה, שני אתרים אלו ניתנים להבוחן בשלושה שלבי התפתחות. בשתיים הובתו כבר בשלב הראשון התנאים הבסיסיים הראשונים של הבניה לקיומו של האתר, ובשניים השלב השני ביטא הרחבה משמעותית של הבניה שיוושמה בשלב הראשון. אלא שבמועד שבמצודה השלב השני (שבו נתוסףו לבניינים שכבר עמדו על ההר: הארמן הצפוני, המחסנים ומפעל המים הענק שבמדרון הצפוני-מערבי), כבר מבטאת, במידה מרובה, את שיאו של האתר, הרי שכיריו רק בשלב השלישי, עם הקמת הארמן השלישי משני צידי ואורי קלט, הגיע האתר למיצאו הפוטנציאלי הגלום בו. התפתחות האתר ביריחו, מכל מקום, הייתה הרבה יותר ארגנטית. דומה כי חסיבותו ומשמעותו של האתר הלכו וגברו עם השנים, ככל שגברה בו, ובצד, הפעולות בתחום הכלכלה והקייט. מן ראוי לציין, כי ב프로그רמה של השלב השלישי במצודה יש ביטוי לטוויי העדיפויות ולתכנון לטוויהם ארוך. לדוגמא, העובדה שאות הקמת החומה הותיר הוודוס לשלב מאוחר יותר, ואת, לאחר מכן היה להגן על האתר גם ללא חומה. קיימת להלכה גם האפשרות, שהחומה לא תוכננה מראש, ואת הקמתה ישקשר למתייחסות שהשתרעה במרוצת השנים בין הוודוס לנבטים.

בשנת 23 לפסה"ג בערך, החל הוודוס בבניה מחדש של העיר שומרון-סבסטיה. הוודוס ייחס לעיר, שכלה תושבים יהודים ונוכרים כאחד, חסיבות רבה, בשל תפוקידה בעיצוב מדיניות הפנים של מלכו. הבניה כללה מערכת בייצורית, מקדש פגאני מפואר ובינויו ציבור רבים. אף שרק חלק קטן מן העיר נשף עד היום, הרי שבנוסף לביצורים ולמקדש הנוגרים במפואר עליידי יוסף בן מתתיהו, נשף במקום גם איצטדיון, שנבנה, קרוב לוודאי, בידי המלך הוודוס.

ארמון מבצר הדר בהרודיון.

במרכז – בסיס המגדל המזרחי העגול שהתנשא לגובה של 30 מ'.

עמדנו על הקדימות שניתנה להקמת מצודת האנטוניה. סביר להניח כי הורדוס ביקש להקים בירושלים ארמון גדור ומפואר עוד בראשית שלטונו, אך הדבר נסתהיע רק בשנת 25 לפסה"נ בערך. לא מן הנמנע, כי שעולה בעקביפין מכתבו יוסף בן מתתיהו, כי להקמת הארמון המרביי קדמה הקמת שלושת המגדלים יוצאי הדופן: פצאל, היפיקוס ומרים. הקרבה הפיסית הרבה בין שלושת המגדלים לבין הארמון העיקרי, והעובדיה כי שלושתם כללו, מעל למсад אוטום, חדרי מלכות ומרחצאות ולימור פרטי התכנית של המגדל המזרחי בארכון מבצר הדר בהרודיון מחזקים אפשרות זו. מכאן שהרביריט נעשה מתחוק שיקול דעת תכנוני, שנועד להבטיח מראות טובות זו. מכאן מקום להנחת, כי הארמון בירושלים שנבנה במערבה של העיר והשתרע, קרוב לוודאי, על שטח ניכר, היה המפואר שבין הארמונות שהקים המלך הבנאי.

דומה כי ברגע שהסתימה הפעילות בשני האתרים האחרונים – שומרן והארמון העיקרי בירושלים, הוסטה תשומת הלב לאטר שיה קרוב ביותר ללבו של הוויזט, להרודיון. כאן הקים המלך לא רק את אחוזות קבריו אלא גם ארמון קיז נרחב ומפואר. לאחר שגם בינוי של הורדין החל והסתיים (יתכן וחילקו, אולי החלק שככל את אחוזת הקבר עצמה, נבנה בשלב מאוחר יותר), עם ביסוס מעמדו המרוני והכלכלי,

החל המלך מתensus לשני מבצעי הבניה הגדולים והזוקרטים ביותר: תחילת להקמתה של קיסריה, ככל הנראה כבר משנת 22 לפסה"ג, זמן קצר לאחר מכן לבנייתו מחדש של בית המקדש השני, ככל הנראה החול משנת 20 לפסה"ג. הפרויקט האחרון כלל גם את הרחבת תחומי הר הבית במידה ניכרת ואת הקמת העזרה המלכותית בדרות המתחסם. הקמת בית המקדש עצמה נסתיימה לאחר שניםיים, בעוד שהקמת הסטויים נמשכה שמנה שנים, ובנויינה של קיסריה נמשך עד לשנת 50 לפסה"ג בערך. באשר לפעולותיו של הורדוס בהר הבית, הוא ניצב בפני בעיה מהותית הנוגעת לヨוקרתו ולמעמדו כשליט. בהקמה מחדש של בית המקדש ובהרחבתו של הר הבית, עמדו בפני הורדוס אתגרים רבים ממשמעות: רכישת אמון של נתיניו היהודים; בניית מקדש מפואר (שהפנס את מקומו של הבניין הקודם, כל זאת במהלך המלחמה); טיפול בעשרות אלפי בעלי הר gal על כל הביעות הארגוניות והכלכליות שנלו לו. אך מעל לכל עקרה בפני הורדוס הייתה הנחתה בהר הבית, ובמיוחד בחגים, זאת מאחר שלא היה כהן. דומה כי לא ניתן להבין את הפעולות בקצת הרומי של הר הבית מבליל לחתה בחשבן את העבודה, שהעוזרה המלכותית המפוארת והכניות הנפרדות שהוליכו אליה (גשרים בצורת גרכני מתרעילים שהוקמו ממזרח וככל הנראה גם ממזרח) היקנו להורדוס את הכבוד הרואיו לו בគירת הר הבית, גם אם בבית המקדש עצמו היה המלך כאחד העם (בסוגיה זו נזון בהרחבה במסגרת אחרת).

דומה כי שעיה שפעולות הבניה האינטנסיבית נמשכה בו זמינות בירושלים ובקיסריה, לא היה אפשרתו של הורדוס, מבחינה כלכלית ומחייבות אחרות, לקחת על עצמו מפעלי בנייה נוספים. מעל הכל, אין לנו ספק כי בשנים אלו הקדש המלך את מלאו תושמת הלב לשני המפעלים החשובים והנרחבים הללו. יוצאת מכלל זה קבצת הבניינים שנבנו לאחר ביקורו ביהודה של מרקוס אגריפה, המשנה לקיסר אוגוסטוס וחחו, בשנת 50 לפסה"ג. יש להזכיר, מכל מקום, כי באותה עת העבודות הנרחבות בהר הבית כבר היו קרובות לסיומן. הפעם נעור המלך בזכותי אדריכלים ובנאים שהגינו מעבר לים. ואתה, קרוב לוודאי, בתועאה ישירה מביקורו של מרקוס אגריפה.³ מפעלי הבניה שנבנו בעורף הבנאים שבאו ממרחקים, הם שלושת המכוללים שכחם נחשפו קירות בניוים בטכניקת אופוס רטיקולטום: ארמן החורף השלישי של הורדוס בירושלים, ביןין עגול ליד שער שכם בירושלים, ומבנה בבניאס, אשר שימש, ככל הנראה, מקרשلال פנ.⁴ מסעותיו של הורדוס באסיה הקטנה, בחברתו של מרקוס אגריפה, הביאו בעקבותיהם, קרוב לוודאי, גם השתתפות של הורדוס במפעלי בנייה מחוץ לתחומי מלכותו, בסוריה, לבנון, באסיה הקטנה ואף ביון (מלח' א, כא, יא). אולם דומה כי פעילותו של הורדוס ה证实מה בכך להשתתפות במימון ואולי אף ביוזמה לבניה.

בחנותה של קיסריה הגיעו פעילות הבניה הרבה של המלך לשיאה. להערכתנו, הן התיאטרון והן היפודром נבנו כחלק ממכלול שנועד לשרת, בראש ובראשונה, את החגיגות שנקבעו לכבוד סיום הבניה של העיר והמלך, ואולי גם את כלל מפעלי הבניה של הורדוס.

גם לאחר בניינה של קיסריה ונמלה עירין לא בא תאות הבניה של הורדוס לסייע להמלא. צוחי הבניה הרבים שהתפנו עם השלמתה של עיר הנמל, הופנו למפעלים נוספים: בירושו הוקם ה"היפודרום", מפעל יוצאה דופן, ששילב יהדיו מסלול מריצים לטוטים ולמכובות, תיאטרון, ובנין לאירוח ו/או לפעילויות של גמנסין. כן

הוקמה העיר אנטיפטריס בסמוך למקורות נהר הירקון, נבנו נמל ואולי גם עיר באנטידון שlid עזה, ובבקעת הירדן הוקמה פזאל, שהיא שילוב של חווה חקלאית, מקום ישוב ואולי גם ארמון.

בערוב ימיו רבו הסכטוכים והמריבות בחצר ביתו של המלך. גט מעבר לגבולות מלכתו הוא לא רוזה נחת. יחסיו עט הנגנים הידידתו, ובעקבות מלחמותו במלך הנבטי בשנת 9 לפסה"ג בערך, נראה שמעמו התערער מעט בעיני הקיסר. אולם רומה כי מעל לכל, באשר למפעלי הבנייה, כבר הוקם ונבנה כל מה שהמלך והמלך נזקם להם. דומה, על כן, כי היקף עבודות הבנייה בשנות חייו האחרונות והסוערות של המלך, היה מצומצם. נתן להניח, כי רבים מן הבנאים והפועלים שהשתתפו במפעלי הבנייה, ובמיוחד לאחר השלמת העבודות בירושלים ובקיסריה, היו עתה בחזקת מوطלים. אלה שיכלו לחזור לבתייהם ולמצוא תעסוקה אחרת, בודאי עשו זאת. יתרן שהמלך דאג ליישב את הבנאים שלא היה להם لأن לחזור, כפי שיישב קדם לכך את חיליו המשוחררים בשומרון, בגבע ברמל ובגולן. הרחבה גבולות המדינה בשנים 24 ו- 21 לפסה"ג, בודאי הגדילה את מגוון האפשרויות בתחום זה.

***

עיקרי הדברים שהועלו במאמר זה באים לככל ביטול הטבלה הנלוות, המצביע על מפעלי הבנייה בעורת חצים וركעים שונים. אורך החץ ומיקומו בטבלה, מבטאים את משך ופרק הזמן שהוקדש להקמת מפעל הבנייה (לגביו חלק קטן ממפעלי הבנייה, בעיקר מרבית מבצרי המדבר, התאריך הוא משוער). רוחבו היחסי מבטא את גודלם והיקפים של מפעלי הבנייה או את הממצאים שהושקעו בהם. חילקנו את מפעלי הבנייה לשולש קטגוריות: ארכיטקטורה ובינוי מגוריים; מבצרים; ובינוי ציבור. הטבלה ממחישה את הנתונים שהועלו במאמר זה. השאלה כיצד יכול היה הורדוס למשתמש במפעל בנייה נרחב כל כך, חוותה וועלה מדי פעם בפעם. אין ספק כי לאישיותו, למנהיגותו ולכשר הארגון שנិיחן בו, שבאו לידי ביטוי גם במפעלי הכלכליים ובמערכות המסוי הייעול שהנעה, היה חלק רב בכך.

הערות

4. לגבי יריחו ראה: נזר (לעיל, העמוד 1), עמ' 114-106; לגבי ירושלים ראה: E. Netzer, S. Ben Arieh, Remains of an Opus Reticulatum Building Jerusalem, IEJ 33 (1983), pp. 163-175 חנניאל ראה: חדשות ארכיאולוגיות טג-ס"ד (תש"ח), עמ' 6.

1. ראה: א. נזר, "ארמונות החורף ואחרות המלך ביריחו", קידום 28-29 (1982), עמ' 104.

2. א. נזר, "מפעלי הבנייה של הורדוס – צורכי הממלכה או צורך אישי", קתדרה 5 (תש"ס), עמ' 38-51, 67-61.

3. ראה: נזר (לעיל, העמוד 1), עמ' 108.